

Ks. Janusz WYCISŁO

Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie

KALWARIA W PIEKARACH ŚLĄSKICH Dzieje budowy i zarys koncepcji ideowej

„Nowa Jerozolima” w Piekarach Śląskich koło Bytomia należy do najpóźniej wybudowanych wielkich kalwarii w Polsce, realizujących (na terenie o powierzchni niespełna 40 morgów) pełną koncepcję symbolicznych realiów jerozolimskich¹. Nie jest zatem założeniem powstałym na kanwie drogi krzyżowej należącej do tradycji typowych dla XIX w. przejawów ludowej pobożności pasyjnej, lecz „kalwarią” we właściwym tego słowa znaczeniu. Nawiązuje do XVII-wiecznych ośrodków kultowych urządzanych na wzór topografii miejsc związanych z Męką Pańską w Jerozolimie. Kompleks ponad czterdziestu kaplic kalwaryjskich usytuowany na wzgórzu Cerekwica (349 m n.p.m.), służący do celów sakralnych, głównie pielgrzymkowych, został integralnie związany z istniejącym od XVII w. ruchem pielgrzymkowym, zdążającym do obrazu cudami słynącego Matki Bożej Piekarskiej anonimowego artysty i fundatora, którego kultowa funkcja zaznaczyła się w tradycji górnośląskiej niejako zgodnie z regułą religijnej inkulturacji. Obraz Matki Bożej miał bowiem skupiać na sobie uwagę ze względu na nie do końca przekonujące „niezwykłe” wydarzenie, tj. miły zapach wydobywający się z niego². Trwałość miejscowej tradycji związanej z kultem Matki Bożej w życiu religijno-społecznym ogniskującym się wokół ikony w Piekarach, a upatrującej w wizerunku pomoc niosącą każdemu, kto ucieka się do Matki Boga, spowodował, iż jeden z najśłynniejszych proboszczów w Piekarach, ks. Jan A. N. Ficek, zwany „Apostolem Śląska”, zbudował w latach 1842–1849 nowy murowany kościół ze składek biednych ludzi, tj. z pominięciem dotacji patrona parafii, co wówczas było nowatorską metodą wznoszenia obiektu sakralnego³

¹ A. Mitkowska, *Polskie kalwarie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2003, s. 198.

² Zob. J. Wycisło, *Dobrodziejstwa Matki Bożej Piekarskiej w tradycji górnośląskiej*, Katowice 1999, s. 15.

³ *Geleit- und Andachtsbuch für die neue Kalvarie von Deutsch Piekar*, Königs Hütte 1898, s. 6.

Leżące w centrum ówczesnych Piekar Wielkich wzgórze Cerekwica, które głęboko wpisało się w historię tej miejscowości, szczególnie w latach 1303 (udokumentowana data wybudowania pierwszej świątyni w Piekarach), 1663 (nocny fenomen meteorologiczny) oraz 1683 (znany z literatury przemarsz wojsk Jana III Sobieskiego ciągnącego na Wiedeń w celu obrony chrześcijańskiej cywilizacji Europy), było własnością barona i hrabiego cesarstwa, tytularnego pana Bytomia, postępowego działacza społecznego i zasłużonego dla Górnego Śląska magnata przemysłowego Hugona I Henckel von Donnersmarck (1811–1890)⁴. Sakralny charakter tego wzgórza potwierdzili opiekujący się miejscowa parafią jezuici, którzy 26. 04. 1704 r. obok małej kaplicy Męki Bożej wzniesli tutaj wysoki krzyż „na znak zwycięskiej wiary Chrystusa w świecie”⁵

Zamysł wybudowania kalwarii w Piekarach powstał prawdopodobnie w Rzymie lub Loreto i był związany z wyjazdem „istotnego patriarchy duszpasterzy górnośląskich” ks. J. Ficka⁶ w roku 1854 w towarzystwie biskupa pomocniczego z Wrocławia H. Foerstera do Wiecznego Miasta. Tezę tę zdaje się potwierdzać pierwszy biograf ks. J. Ficka – jego ulubiony wikariusz ks. Karol Preussfreund⁷ oraz autor zbeletryzowanego, obszernego życiorysu proboszcza piekarskiego werbista Emil Drobny. Spopularyzował on biogram ks. Ficka – „jedną z największych ozdób diecezji wrocławskiej, której wartość ceniona była daleko poza granicami naszej ojczyzny”⁸ – na łamach czasopisma „Skarb Rodziny”, dodatku do organu Polskich Misjonarzy Słowa Bożego „Nasz Misjonarz”. Redaktor tego miesięcznika zaznaczył, iż ks. Fick po powrocie z Rzymu i Loreto miał wiele planów dotyczących rozbudowy bazy materialnej parafii. Chociaż inny badacz kościelnych dziejów na Śląsku, H. Hoffmann, w znanym naukowym opracowaniu także stwierdził, iż ks. Fick „nach einer Pilgerreise nach Rom und Jerusalem am Abend seines Lebens, den Plan auf den Hiigeln bei der Kirche die heilige Staette von Jerusalem na-

⁴ *Bytomski słownik biograficzny*, red. J. Drabina, Bytom 2004, s. 80–81; R. Sękowski, *Herbarz szlachty śląskiej. Informator genealogiczno-heraldyczny*, t. 3, Katowice 2003, s. 93.

⁵ K. Wilk, *Ks. Leopold Nerlich*, [w:] *Piekary. Pamiątka koronacji cudownego obrazu Matki Boskiej Piekarskiej, która się odbyła dnia 15-go sierpnia 1925 roku*, Piekary 1926, s. 101.

⁶ Tak proboszcza z Piekar określał krakowski „Tygodnik Kościelny” – pismo dla duchowieństwa i pobożnych wiernych religijno-narodowej a naukowej treści, zob. nr 16 z 19. 04. 1849 r.

⁷ Zob. K. Preussfreund, *Życiorys śp. Jana Alojzego Fiecka, Kanonika Honorowego, Oficjaly Biskupiego, Dziekana i Proboszcza Piekarskiego tudzież Kawalera Orderu Orła Czerwonego*, N[iemieckie] Piekary 1873, s. 99–101

⁸ Takimi superlatywami określali ks. J. Ficka urzędnicy Wikariatu Generalnego we Wrocławiu; zob. A. Nowack, *Johann Alois Fietzek 1790–1862*, [w:] *Lebensbilder schlesischer Priester*, Breslau 1928, s. 52.

chzubilden“⁹, poglądu tego nie podziela m.in. J. Lubos-Koziel w swej pracy magisterskiej pt. *Kalwaria w Piekarach Śląskich. Studium założenia i architektury* (1993), napisanej wszakże w katedrze historii sztuki, opartej głównie na analizie dokumentów rękopiśmiennych zebranych w tomie: *Akten betreffend Grundsachen sowie Verwaltung der Calvarie*¹⁰ oraz *Aktach lokalnych parafii w Piekarach Śląskich*¹¹. Mimo że w wymienionych źródłach nie występuje nazwisko inicjatora budowy kalwarii, również inni autorzy artykułów i rozpraw dotyczących sanktuarium maryjnego w Piekarach, np. E. Szramek i J. Knosała (Knosalla), zdają się właśnie ks. Fickowi przypisywać ten zamysł. Podobny pogląd dotyczący ks. Ficka jako inicjatora budowy kalwarii zajmowali niektórzy redaktorzy zarówno polscy, jak i niemieccy¹².

Prace przy budowie kalwarii w Piekarach zainicjował miejscowy proboszcz ks. Bernard Purkop (1802–1882), dziekan i znany działacz oświatowy. Co do tego nie ma żadnych wątpliwości. Odkupił on od Hugona I Henckel von Donnersmarck w trzech transzach (1866, 1868 i 1871) skrawki ziemi, a od gospodarza Simona Korfantego kolejny kawałek pola, które nie tylko scalił z terenem Cerekwicy, ale także obsadził drzewami wzdłuż wytyczonych alejek, nadając całości formę kompozycji parkowej¹³. W roku 1868 ks. Purkop ustawił na wzgórzu statuę Niepokalanej, dłuta Josepha Jongblutta z Raciborza, oraz figury innych świętych. Milczenie w tej sprawie ks. Purkopa skłoniło jednak parafian i pielgrzymów do wielu domysłów¹⁴. Sytuację tę częściowo wyjaśniła odezwa do parafian¹⁵, opublikowana w lipcowym numerze z 1869 r. lokalnego czasopisma „Zwiastun Górnos Śląski” (którego ówczesny proboszcz piekarski był nominalnym redaktorem), podpisana przez 14-osobowy komitet, powołany po namyśle przez osoby cieszące się autorytetem społeczno-religijnym¹⁶. Odezwa wyjaśniająca milczenie i autorytarne postępowanie

⁹ Zob. tenże, *Die Jesuiten in Oppeln. Die Taetigkeit der Jesuiten in den Fiirsttentiimer Oppeln in Ratibor, den Standesherschaften Beuthen und Pless, in Oberglogau und Ziemientzitz, in Oppeln, Tarnowitz und Piekar, in den Volksmissionen und den Neuen Nieder lassungen*, Breslau 1934, s. 274.

¹⁰ Archiwum Parafii pw. Imienia Najświętszej Maryi Panny i św. Bartłomieja Apostoła w Piekarach Śląskich, Sect. VII nr 1, Bd 1 von 1866.

¹¹ Zob. Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach: Akta ogólne, vol. 1:1882–1910, oraz Akta budowy, vol. 1867–1923; H. Schindler, *Das Fundationsbuch der Wallfahrtskirche, Deutsch-Piekar* 1911, s. 22..

¹² Np. „Der Oberschlesische Kurier”, Kattowitzer Ausgabe 1925, nr 151.

¹³ „Zwiastun Górnos Śląski” 22. 07. 1869, nr 50.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tytuł odezwy brzmiał: *W imię Pańskie! Szanowni współparafianie Piekarscy*.

¹⁶ W skład społecznego komitetu weszli: J. Gruszka – sołtys, A. Liss – zawiadowca górniczy, C. Duda i J. Baetz – sztygarzy, C. Scheliga – nadsztygar, T. Heneczek – właściciel dru-

proboszcza w kwestii budowy kalwarii była poprzedzona powieścią w odcinkach zatytułowaną: *Kalwaria – powieść z początku wieku osiemnastego*, jednego z redaktorów wspomnianego czasopisma – Karola Miarki¹⁷. Ten utalentowany pisarz ludowy, popierający pomysł ks. Purkopa, ogarniętego wieloma wątpliwościami natury finansowej, koncepcyjnej i organizacyjnej, wynikającymi także ze wzmagającego się przesładowania Kościoła, przedstawił kilka modeli postępowania wielu parafian i proboszcza w trakcie budowania kalwarii w miejscowości Boedefeld nad Renem koło Kolonii. Ten specyficzny „elementarz działania” pozwolił ks. Purkopowi zaprezentować własny projekt wzniesienia kaplic (koszt budowy każdej z nich obliczył na 500 talarów), kościoła obejmującego trzy stacje drogi krzyżowej oraz określić przypuszczalny okres budowy kalwarii na 2–3 lata¹⁸. Chociaż nie brakowało przeciwników idei, ks. Purkop pozyskał dla niej wielu zwolenników. Zdołał jednak wybudować prawdopodobnie z drewna – zaledwie Grób Pański i pięć kaplic (m.in. Pierwszy upadek Chrystusa oraz Drugi upadek) „bez żadnego planu i osobliwego gustu”¹⁹. Zatem, głównie z braku pieniędzy, te budowle sakralne robiły wrażenie kapliczek „stawianych po wsiach Królestwa przez domorosłych budowniczych”²⁰.

Właściwa budowa kompleksu kalwaryjskiego na Cerekwicy rozpoczęła się dopiero w roku 1887, dzięki staraniom jednego „z wielkich” XIX-wiecznych proboszczów piekarskich – ks. Leopolda Nerlicha (1829–1895). Ten budowniczy kościołów w Wołczynie (pow. kluczborski) i Kowalowicach (pow. namysłowski), który przybył do Piekar 20 marca 1886 r., otrzymał (25. 08. 1888) z wrocławskiego Wikariatu Generalnego „generalne pełnomocnictwo” do budowy kalwarii po przejęciu przez parafię wzgórza Cerekwica²¹, dokupieniu 10 morgów gruntu (co pochłonęło „znaczne koszty”), przedstawieniu projektu niektórych kaplic oraz planu koncepcyjnego zagospodarowania sakralnego Cerekwicy.

Po uroczystym poświęceniu terenu pod przyszłą kalwarię w sierpniu 1887 r. w dzieło jej budowy włączył się misjonarz ludowy, franciszkanin Władysław Edward Schneider (1833–1919), przyjaciel ks. L. Nerlicha

karni Bodinka, F. Kaul i W. Groetschel – kupcy, J. Polaczek – siodłak, M. Matyja – zagrodnik, Cisek – górnik, K. Ogórek – majster murarski oraz M. Kuhna – pisarz gminy. Wśród tego zespołu znaleźli się ludzie nie tylko cieszący się autorytetem społecznym w społeczności lokalnej, lecz także znani katolicy działacze, jak Cisek, Liss czy Ogórek.

¹⁷ „Zwiastun Górnoląski” 13. 03.–14. 08 1868, nr 10–33.

¹⁸ „Zwiastun Górnoląski” 1869, nr 50.

¹⁹ S. B e ł z a, *Na Szląsku Polskim (Wrażenia i spostrzeżenia)*, Kraków–Petersburg 1890, s. 69.

²⁰ Tamże.

²¹ Do tego czasu wzgórze Cerekwica było prywatną własnością piekarskiego proboszcza.

z okresu studiów we Wrocławiu, były duchowny diecezjalny i wikary (przez ok. 18 miesięcy) w Piekarach²². O powierzeniu mu opracowania wstępnego planu rozmieszczenia kaplic na Cerekwicy oraz szkicu poszczególnych stacji wraz z ich wewnętrznym urządzeniem i ustalenia programu pielgrzymkowego na tym wzgórzu zadecydował jego 12-letni pobyt w Jerozolimie oraz doskonała znajomość realiów Świętego Miasta²³. Autorstwo architektury budowli przypisuje się znanemu budowniczemu kościołów i obiektów komunalnych na Górnym Śląsku Paulowi Adalbertowi Emilowi Jackischowi (1825–1912), wyróżnionemu znaczącymi odznaczeniami państwowymi i kościelnymi²⁴. Pracami budowlanymi na kalwarii kierował właściciel przedsiębiorstwa budowlanego oraz kamieniołomów, szwagier ks. L. Nerlicha, Karol Ogórek (1832–1911) pracujący bezinteresownie, za co 10. 03. 1900 r. został odznaczony przez Leona XIII papieskim Orderem św. Grzegorza III klasy. Również bezpłatnie przy budowie kalwarii pomagali mieszkańcy Piekar i okoliczni pielgrzymi. Wykazy pracujących spisano w specjalnej *Kronice pamiątkowej [budowy kalwarii]*²⁵; liczbę przepracowanych przez nich godzin dokładnie wykazano w popularnej publikacji opracowanej przez historyka amatora w roku 1996²⁶.

Realizacja dojrzałej koncepcji planu kalwarii o. Schneidera wymagała niezwykle zaangażowania fizycznego i duchowego czcicieli Piekarskiej Pani. Przewidywała bowiem wybudowanie na niewielkim terenie o powierzchni ok. 40 morgów dwudziestu kaplic tzw. wielkiej drogi krzyżowej oraz piętnastu kaplic różańcowych, biegnących wzdłuż obrzeża wzgórza kalwaryjskiego, wkomponowanych w otaczający go mur. Wśród kaplic „zwykłej” drogi krzyżowej miano dodatkowo wybudować: kaplicę Ostatniej Wieczerzy, kaplicę Kajfasza, Annasza, Mostu Cedronu, Pocałunku Judasza, Ogród Getsemański, Śpiących uczniów, Grotę Pańską (zwaną też grotą modlitwy), Dom Piłata, Ecce Homo, kaplicę Świętych Schodów (Gradusy), Wschodnią Bramę Jerozolimy, Pałac Heroda, kaplicę św. Heleny, Studzienkę (Sadzawkę) Siloe, Ukamienowanie św. Szczepana oraz kaplicę Grobu Pana Jezusa, chociaż ten pogląd nie jest

²² A. Nowack, *Ladislaus Schneider OFM 1883–1919*, [w:] *Lebensbilder schlesischer Priester*, Breslau 1928, s. 265.

²³ *Ladislaus [Schneider], ein alter schlesischer Pionier im hl. Lande*, Nikolai 1911, *passim*.

²⁴ *Akten betreffend Grundsachen sowie Verwaltung der Calvarie von 1866*, Sect. VII, nr 1, Bd 1, s. 55; zob. P. Nadolski, *Jackisch Paul*, [w:] *Bytomski słownik biograficzny*, red. J. Drabina, Bytom 2004, s. 101–102.

²⁵ Jej autorem był Tomasz Nowak pełniący w roku 1890 funkcję kościelnego (*Kirchendiener*).

²⁶ Zob. A. Potempa, *100 lat kalwarii w Piekarach Śląskich*, Piekary Śląskie 1996.

powszechny z uwagi na to, iż droga pojmania i droga krzyżowa stanowią w Piekarach równorzędne części programu sanktuarium.

Podjęte na nowo (11.08.1887) prace przygotowawcze i budowlane nabrały niespotykanego tempa i szerokości frontu robót. By im podołać, aż 119 osób w samym tylko „sezonie budowlanym” roku 1887 musiało przepracować w sumie prawie 400 dni roboczych, liczonych – podobnie jak w przemyśle górnośląskim – jako 12 godzin efektywnej pracy²⁷. Robót doglądali zarówno proboszcz, jak i zaproszony w charakterze generalnego projektanta franciszkanin z Góry Świętej Anny. Jedno z pierwszych zadań roboczych polegało na gruntownym przebudowaniu postawionych przez ks. Purkopa kaplic, by „uwzględnić wymagania wierności historycznej i sztuki”. Kaplice wznosili społecznie nie tylko zawodowi murarze, ale także górnicy, hutnicy, rolnicy i inni pracownicy fizyczni okolicznych zakładów wielkoprzemysłowych. Budowę każdej z kaplic rozpoczynano od położenia kamienia węgielnego, który następnie poświęcano zgodnie z długoletnią tradycją Kościoła. Praca szybko posuwała się naprzód, chociaż konfiguracja terenu nie ułatwiała przedsięwzięcia. Do końca 1888 r. wybudowano aż 8 kaplic, rzekę Cedron, Dolinę Jozafata oraz Górę Oliwną z Grotą i Ogrodem Getsemani, chociaż pracujący z pomocą łopat i taczek, a głównie siłą własnych mięśni, musieli przemieścić wiele ton ziemi, by upodobnić tę część Cerekwicy do jerozolimskiej konfiguracji terenu²⁸. Liczba dni roboczych rosła odtąd sukcesywnie aż do roku 1891, w którym przepracowano ponad 2300 dni roboczych. W następnym roku rozpoczęto wznoszenie Pałacu Kajfasza oraz Wieczernika²⁹. Po nich przystąpiono do organizowania przylegającego do kościoła parafialnego tzw. Rajskiego Dworu [Placu] z kaplicą św. Rafała, stanowiących swoisty łącznik między świątynią parafialną a stacją rozpoczynającą nabożeństwo kalwaryjskie.

Wielki zapał i entuzjazm pracujących pozwolił rozpocząć sezon budowlany już 11 kwietnia 1889 r., chociaż zimna wiosna, podczas której padały deszcze i śniegi, nie sprzyjała kontynuacji robót. Po ociepleniu aury 15 maja rozpoczęto prace ziemne poprzedzające założenie fundamentów pod okazałą kaplicę Kajfasza, uruchomiono prace przy Bramie Wschodniej, a jednocześnie systematycznie kontynuowano prace wykończeniowe w gotowych już kaplicach³⁰. Społeczne zaangażowanie aż 360 parafian i pielgrzymów pozwoliło ks. L. Nerlichowi wskazać pracującym

²⁷ *Kronika...*, s. 11–14.

²⁸ *Akten betreffend Grundsachen...*, s. 55.

²⁹ Kamień węgielny tej kaplicy poświęcono 29. 05. 1892 r., tj. ósmego dnia po rozpoczęciu robót ziemnych; zob. *Kronika pamiątkowa...*, s. 24–25.

³⁰ Tamże.

na konieczność równoległego budowania nowego probostwa, „nie dla własnej wygody”, lecz na potrzeby zwiększającego się ruchu pielgrzymkowego kierowanego przez duchownych, szukających wytchnienia właśnie w tym miejscu. Niejako wspólnie zdecydowano, że część robotników rozpocznie prace ziemne przy nowym probostwie.

Prace budowlane na Cerekwicy podjęto 16 kwietnia 1890 r.. Do robót na kalwarii zgłosiło się wielu ludzi po męczącej dniówce w zakładzie pracy; pracowali oni na Cerekwicy do późnych godzin nocnych. Podczas krótkich przerw spożywali posiłek, który z domu przynosiły im dzieci. Budulec potrzebny do wznoszenia tak wielkiej liczby kaplic przywożono bezpłatnie. Matki i dzieci wykonywały wiele prac pomocniczych i porządkowych; sadyli też drzewa i krzewy. Udział w pracach w roku 1890 na Cerekwicy potwierdzono w przypadku 542 osób³¹.

Apogeum prac budowlanych na kalwarii przypadło na rok 1891. Wzięło w nich udział aż 677 osób z Piekar i okolicy. Już w maju t.r. poświęcono kamień węgielny w kaplicy św. Weroniki, do której przywieziono figury zdobiące wnętrza kaplic³². Kolejne figury – do Wieczernika, trzeciego upadku i do Ogrojca – dostarczono z Raciborza już 19 czerwca tego samego roku. Dwa miesiące później przystąpiono do wykopów pod kaplicę Ukrzyżowania, która miała składać się z trzech połączonych stacji drogi krzyżowej. Niedługo potem, bo 3 września zaczęto zawieszać stacje drogi krzyżowej na tzw. Rajskim Placu, który razem z kalwarią miał tworzyć teren sakralny służący medytacjom. Inwestycja ta zakończyła kolejny sezon budowlany na kalwarii. Do ukończenia budowli brakowało jeszcze dwóch kaplic oraz kościoła kalwaryjskiego pod wezw. Ukrzyżowania, na który w pierwotnej wersji miało składać się aż 5 stacji drogi krzyżowej. Kupowane sukcesywnie wyposażenie poszczególnych kaplic – co leżało w gestii o. W. Schneidera – montowano równocześnie z prowadzeniem innych prac. Część rzeźb została wykonana w renomowanych firmach Johanna Baumeistera we Wrocławiu, część u Heinricha Fleige z Münster (stacje 1, 3, 4, 9, 11, 12, 13), które bynajmniej nie były tanie³³. Natomiast pertraktacje franciszkanina z Atelier für Kirchliche Kunst B. Knapa i J. Kirmera w Pfaffenhofen w Bawarii z nieznanymi bliżej powodów zakończyły się fiaskiem³⁴.

Od 1892 r. tempo robót zaczęło spadać. W roku 1893 z powodu braku funduszy potrzebnych na zakup materiałów i wyposażenie kaplic na bu-

³¹ Tamże, s. 37–86.

³² Tamże, s. 85.

³³ Dokumentację sporządził dr med. dentysta Peter Th. Schweiger z Wolfratshausen, wnuk H. Fleige, 2. 11. 1997 r. [zbiory autora].

³⁴ Akten betreffend Grundsachen..., s. 53.

dowie przepracowano zaledwie 12 dni. Okazało się bowiem, że średni koszt budowy kaplicy wynosi nie 500 marek, jak to zbyt optymistycznie obliczył ks. B. Purkop, ale aż 20 tys. marek niemieckich. Aby ratować sytuację, ks. proboszcz L. Nerlich musiał nawet sprzedać srebrne łańcuszki z kadzideł, a sam stawał w niedzielę przed kościołem, gdzie z biurem z ręki zbierał datki na budowę kalwarii. Nie przeszkadzał mu w tym nawet ulewny deszcz czy zimno. W trakcie kwestowania używał słów, które stały się pewnego rodzaju hasłem wywoławczym w Piekarach: „Nie opuszczajcie żebraka”. Tego rodzaju kolekty nie zaniebyszał nawet wtedy, gdy do Piekar przybywało więcej duchownych. Ludzie, widząc zaangażowanie lubianego przez wszystkich proboszcza, pozytywnie reagowali na jego prośby. W czasie jednego z odpustów ks. L. Nerlich zebrał w ten sposób kilka tysięcy marek niemieckich, przeznaczając je na dalszą budowę³⁵

Nieocenionym pomocnikiem proboszcza w zbieraniu potrzebnych na budowę kalwarii pieniędzy był Franciszek Świder, z zawodu szewc, który prowadził w Piekarach nie przynoszącą dochodu księgarnię, a w roku 1888 podjął zamiar wydawania „swojego” czasopisma we własnej drukarni, do czego namówił go J. Ligoń. On to kupował po cenie hurtowej kolorowe obrazy Matki Bożej Piekarskiej, a następnie sprzedawał je jako domokrażca. Kupujący wiedzieli, że pieniądze pochodzące ze sprzedaży tychże wizerunków Piekarskiej Pani przekazywane są do kasy parafialnej, a proboszcz z L. Nerlich po każdorazowym otrzymaniu 500 marek niemieckich wypisywał F. Świdrowi specjalne pokwitowanie publikowane na łamach czasopisma „Gwiazda Piekarska”³⁶.

W maju 1892 r. zaczęto malować wnętrze kościoła parafialnego oraz mieszkanie organisty. Poświęcono także kamień węgielny pod kaplicę Annasza. Wiele trudności administracyjnych przysparzały proboszczowi służby pruskie, które nie chciały wyrazić zgody na wybudowanie kościoła kalwaryjskiego składającego się z połączenia kilku kaplic, a który zamierzano wznieść na najwyższym położonym miejscu Cerekwicy. Władzom nie zależało bowiem na ułatwieniu budowy drugiego kościoła w miejscowości, w której podtrzymywana, a nawet świadomie rozwijana była polska tradycja kulturowa i patriotyczna. W roku 1893 przybyła do Piekar nawet specjalna komisja, złożona z 30 urzędników rejencji opolskiej i z Berlina, aby dokonać wizji lokalnej i ostatecznie rozeznaczyć, czy w Piekarach potrzebny jest nowy kościół. W skład komisji weszli m.in.: mini-

³⁵ K. Wilk, *Ks. Leopold Nerlich...*, s. 104.

³⁶ Zob. „Gwiazda Piekarska”. Pismo ludowe, poświęcone sprawom politycznym, społecznym i oświacie, N[iemieckie] Piekary 25. 07. 1888, nr 8.

ster kultury i oświaty Gustaw Gossler, nadprezydent prowincji z Wrocławia dr Otto Theodor von Seydowitz, prezydent rejencji opolskiej i landrat prudnicki von Sydov, a także landrat bytomski i radcy szkolni. Pruscy urzędnicy służb budowlanych z Opola dopuszczali wybudowanie na Cerekwicy jedynie skromnego budynku sakralnego. Komisja jednak, widząc postawione już kaplice, ich wyposażenie, wytyczone alejki i dróżki oraz porządek panujący na wielkim placu budowy, zgodziła się, że wysuwana przez proboszcza z Piekar prośba jest celowa. Ostatecznie, po wydaniu zezwolenia na budowę kościoła, przystąpiono do wznoszenia świątyni pod zmienionym wezwaniem Zmartwychwstania Pańskiego, zaprojektowanej przez architekta Juliusza Kapackiego, a składającej się z trzech połączonych stacji „zwykłej” drogi krzyżowej (XI, XII, XIII)³⁷

W roku 1894 budowę kalwarii kontynuowano po niezwykle wydarzeniu. Mianowicie 30 marca, podczas nabożeństwa, w budynek kościoła uderzył piorun, który nie wyrządził prawie żadnej szkody materialnej. Uświadomiło to wiernym, iż Najświętsza Maryja Panna otacza Piekary szczególną opieką. Prawda ta wywołała nową falę entuzjazmu wśród Jej czcicieli. Kiedy więc 18 kwietnia wznowiono budowę kalwarii, rąk do pracy nie brakowało. Efektem wyteżonej pracy 353 osób było wybudowanie w tym roku 15 kaplic różańcowych wkomponowanych w mur ogradzający kalwarię, zaawansowane prace przy Pałacu Heroda i wysoki kościół Zmartwychwstania Pańskiego. Nazwiska pracujących społecznie na kalwarii ludzi zaczęło publikować lokalne czasopismo „Gwiazda Piekarska” S. K. Czerniejewskiego.

Poświęcenie kalwarii, którego miał dokonać wrocławski książę biskup Georg kardynał Kopp, zaplanowano na początek września 1895 r. W prace końcowe, m.in. sadzenie rzadkich okazów krzewów i drzew, których zebrano ok. 150 gatunków, zaangażowało się społecznie 140 osób. Na tę uroczystość proboszcz przygotował druk dewocyjny pt. *Geleits-Büchlein als Führer bei dem Besuche der Neuen Calvarie in Deutsch Piekar*, Deutsch Piekar im Juli 1895. Jednakże z powodu śmierci ks. L. Nerlicha (20. 07. 1895 r.) uroczystość poświęcenia nie doszła do skutku. Następcą ks. Leopolda Nerlicha został jego młodszy brat ks. Karol Nerlich (1843–1900). Dokończył on budowę kalwarii, stawiając obok niektórych ścieżek kalwaryjskich pięć ambon, przeznaczonych do jednoczesnego głoszenia okolicznościowych kazań dla różnych grup pielgrzymów. Ich usytuowanie nie zakłócało odprawiania jakichkolwiek nabożeństw. Ostatnią inwestycją na kalwarii było zakupienie dzwonu–sy-

³⁷ „Piekarские Wiadomości Parafialne” 1929, nr 4. Wykopy pod fundamenty kościoła rozpoczęto 10. 08.1891 r.; zob. *Kronika pamiątkowa...*, s. 101.

gnaturki, którą dla kościoła Zmartwychwstania Pańskiego odlała firma ludwisarska Morcinka z Gnadenfeldu (Pawłowiczek). Poświęcenia kalwarii i nowego kościoła na wzgórzu Cerekwica rok później, bo 21. 06. 1896 r., dokonał książę biskup Georg kardynał Kopp³⁸. Wierni mogli już wówczas korzystać z nowych modlitewników opracowanych przez ks. K. Nerlicha pt. *Obchodzenie kapliczek piekarskich dla wygody wiernych*, Niemieckie Piekary 1896, który zawierał także religijno-moralne porady dla pielgrzymów oraz nabożeństwo kalwaryjskie złożone z 12 rozmyślań i modlitw, a także z tzw. kalwaryjki pt. *Obchody kalwaryjskie na Nowej Kalwarii w Piekarach. Czyli modlitwy i pieśni przy obchodach drogi krzyżowej i obchodach kapliczek różańcowych*, Niemieckie Piekary [1896?]. Ten sam duchowny już wcześniej napisał książeczkę pomocną w czasie obchodów kaplic różańcowych pt. *Nabożeństwa do Najświętszej Maryi Panny Bolesnej*. Potem w druku wyszła kolejna książka modlitewna wydana przez K. Nerlicha w N.[iemieckich] Piekarach w roku 1897 pt. *Przewodnia książeczka Nowej Kalwarii w Piekarach. Na większą chwałę Boga i cześć Najświętszej Panny Maryi ku pożytkowi wiernych*. Z kolei dla Niemców katolików ówczesny student teologii Hugo Wisy opracował modlitewnik, wydany przez ks. K. Nerlicha w drukarni w Królewskiej Hucie [Chorzowie], zatytułowany *Geleits- und Andachts-Buch für die neue Kalvarie von Deutsch Piekar*, Koenigshüte 1898. „Półklosie” budowy kalwarii w Piekarach było więc już na początku jej funkcjonowania bogate i różnorodne.

Program religijny kalwarii w Piekarach znany z literatury (A. Mitkowska, J. Lubos-Kozieł) zawiera trzy podstawowe cykle tematyczne: drogę krzyżową, drogę pojmania oraz drogę różańcową, uzupełnione dodatkowymi stacjami–kaplicami. Chociaż konfiguracja terenu nie ułatwiała realizacji tego zespołu kultowego, o. W. Schneider zastosował klarowny układ kompozycyjny o znamionach centralistycznych, związany z lokalną rzeźbą terenu. Dominantę kompozycyjną i treściową kalwarii stanowi kościół kalwaryjski wybudowany na wierzchołku Cerekwicy. Zdaniem wymienionych specjalistów, właśnie z tego miejsca wytyczono w terenie 8 współśrodkowych odcinków okręgów układających się promieniście. Na ich podstawie wytyczono bezkolizyjne trasy pielgrzymkowe, udatnie adaptowane do rzeźby terenowej wzgórza. Wzdłuż nich nasadzono wiele gatunków drzew, które podkreślają czytelny układ kompozycyjny całości. Chociaż neoromański kościół pielgrzymkowy z lat 1842–1849 pozostaje poza ścisłym kompleksem kalwarii, integralnie jed-

³⁸ „Gazeta katolicka”. Pismo duchowieństwa i ludu polskiego na Śląsku, Królewska Huta [Chorzów] 18.06. 1896, nr 32.

nak łączy się z nim nie tylko z uwagi na bliskość usytuowania, ale także przez kaplicę św. Rafała patrona pielgrzymów i podróżników, stanowiącą swoisty „łącznik” z pozostałą kompozycją kalwarii. Widok panoramiczny całości tego kompleksu sakralnego nie tylko potwierdza integralne połączenie kościoła z zespołem kultowym na Cerekwicy, ale także ukazuje go jako jego ostateczną dominantę kompozycyjną i treściową. To decyduje o tym, iż kalwaryjska kompozycja w Piekarach może być porównywana z północnowłoskimi modelami kalwarii o kompozycji panoramicznej w Varallo Sesia czy w Orta³⁹

Wytyczenie drogi pojmania i drogi krzyżowej, usytuowanie pałaców jerozolimskich oraz wzniesienie Bram Wschodniej i Zachodniej, wymagające wiele trudu usypanie sztucznego pagórka, by na nim lub wokół niego usytuować stacje Góry Oliwnej i Doliny Jozafata, pozwoliło na wykreowanie w piekarskim krajobrazie Jerozolimy z czasów Chrystusa. One są najbliższe rzeczywistemu usytuowaniu tych miejsc w Świętym Mieście⁴⁰. Natomiast „zniekształcono” w porównaniu z pierwowzorem dystans dzielący Ratusz Piłata od doliny „Cedronu” oraz „Góry Oliwnej”. Za charakterystyczne uznano też przeniesienie w zupełnie inne miejsce Grobu Matki Bożej i wytyczenie drogi krzyżowej na odcinku od stacji Cyreneusza i św. Weroniki, kierując je w przeciwną stronę niż jerozolimska droga krzyżowa. Podobnie jest, jeżeli chodzi o fragment kalwarii dotyczący Ukrzyżowania i Grobu Chrystusa, usytuowany w Piekarach między Bramą Wschodnią i Zachodnią, a nie jak w rzeczywistości – poza jerozolimskimi murami obronnymi.

Wystrój architektoniczny kalwarii piekarskiej jest bogaty, zróżnicowany i niejednorodny. Czy budowle te powtarzają formy jerozolimskie? W Świętym Mieście zachowały się tylko cztery obiekty architektoniczne, które mogą stanowić model dla zakładanych gdziekolwiek kalwarii. Są to: ośmioboczna kaplica Wniebowstąpienia na Górze Oliwnej, kościółek gotycki Wieczernika, kaplica Skały Golgoty oraz kaplica Grobu Chrystusa. Ta ostatnia została wiernie odtworzona w Piekarach w postaci, jaką nadano jej w Jerozolimie po odbudowie kaplicy zniszczonej pożarem w roku 1808 r. Inne kaplice wzniesiono, dodając elementy i formy charakterystyczne dla kilku stylów historycznych. Wśród neoromanizmu, neorenesansu, neobaroku i neoklasycyzmu dominuje jednak styl neogotycki (A. Mitkowska). Zgodnie z tradycją budowy kalwarii, w Piekarach

³⁹ A. Mitkowska, *Polskie kalwarie...*, s. 201.

⁴⁰ Z. Bania, *Rola duchowieństwa górnośląskiego w ożywieniu idei naśladowania Jerozolimy w XIX i XX wieku (na przykładzie Góry Św. Anny i Piekar Śląskich)*, [w:] *Duchowieństwo górnośląskie wobec przemian społeczno-kulturalnych w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, red. W. Musialik, J. Myszor, Warszawa 1995, s. 61

wzniesiono budowle imitujące bramy, pałace, mostki odległe od form budownictwa sakralnego, a raczej bliższe formom budownictwa świeckiego. Natomiast kaplice odzwierciedlają budownictwo sakralne, a każda z nich może być uważana za miniaturę kościoła.

Do grupy najbardziej interesujących budowli kalwaryjskich w Piekarach zalicza się kaplice o charakterze „zamków”: Kajfasza, Annasza, Heroda i Ratusz Piłata. Charakteryzuje je wiele architektonicznych detali, jak wieże, blanki lub portyki, stanowiące jednak tylko „znaki” określonych treści. Generalnie rzecz ujmując: budowle kompleksu kalwaryjskiego w Piekarach stanowią dowód tendencji dominujących w okresie historyzmu. W literaturze dewocyjnej kalwaria w Piekarach to nie tylko świadectwo wiary i pobożności ludu górnośląskiego, ale także symbol regionu od połowy XIX w. gwałtownie się urbanizującego i industrializującego.

CALVARIA IN OPPIDO PIEKARY ŚLĄSKIE
De aedificatione et rationibus, ex quibus ipsa incepta est

A r g u m e n t u m

Calvaria in medio oppidi Piekary Śląskie sita omnium huius generis sanctuariorum, quae in terris Poloniae erecta, recentior existit. Ipsi nomen «calvaria» iuste impositum, quia loci istius ordo ad loca Passionis Christi vera in Hierosolyma spectare videtur. Sunt omnes 40 capellae in monte Cerekwica erectae. Rationem huius sanctuarii erigendi multitudo hominum ad Beatae Mariae Virginis imaginem miraculis insignem constanter affluens praebuit. Quis autem imaginis auctor ac sanctuarii fundator fuerit, nescimus. Ordo, quo capellae in monte locatae, a fratre W. Schneider OFM (1833–1919), qui prius annos aliquot Hierosolymae commoratus erat, praescriptus est. Primi labores a sacerdote Bernardo Purkop (1802–1882) anno 1869 suscepti, dein a fratribus Leopoldo († 1895) et Carolo († 1900) Nerlich, utrisque sacerdotibus, continuati. Architectus principalis sanctuarii P. Jackisch creditur, qui aedificia in stilo, qui historismus vocatur, struxit. Calvaria omnis pro Christi Passionis eventibus in tres partes divisa est: Viam Crucis, Viam Deprehensionis, Stationes Rosarii. Ipsa 21 die mensis Iunii Anno Domini 1896 a cardinali G. Kopp consecrata est. Multi homines natura huius loci allekti eo relaxandi gratia per multos annos venire quoque solebant. Id enim advertendum est varias arbores plantasque (150 species) hoc sanctuario crescere.